

Jammer is dat de auteurs niet diep ingaan op de vroegste geschiedenis van het gilde. Zo blijft de vraag bestaan of het gilde zijn bestaan vooral te danken had aan economische factoren, dan wel aan godsdienstige. De auteurs vermelden dat er een broederschap van St. Eloy was die gelieerd was aan het gilde. Deze broederschap verzorgde de begrafenis van gildeleden, de organisatie van gezamenlijke maaltijden en het altaar van het gilde. Maar het blijft onduidelijk of het gilde ontstaan is uit deze broederschap of de broederschap uit het gilde. Het zou echter ook kunnen zijn dat er helemaal geen sprake was van twee verschillende instellingen, zoals de auteurs menen. (29) De broederschap van St. Eloy was dan gewoon een andere naam voor het gilde, waarvan het religieuze element in de naamgeving werd beklemtoond.

Met hand en hart is een prachtig geïllustreerd boek, dat veel inzicht geeft in het rijke gildenleven. Gilden worden hierin niet voorgesteld als instituties die de economische vooruitgang remden, zoals gebruikelijk was in de geschiedschrijving van de negentiende eeuw. Gilden waren juist organisaties die het economisch leven reguleerden en zo bijdroegen aan vertrouwen in het economisch proces en tevens opkwamen voor de belangen van hun leden. Dat konden economische belangen zijn, maar het kon ook betekenen dat men een sociaal vangnet bood door het verstrekken van voedsel en een stukje gezondheidszorg aan armlastige leden.

Aron de Vries

T. M. Eliëns, e. a., ed., *Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product*, III, *De Porceleynse Fles*, A. A. Schledorn, ed. (Zwolle: Waanders, Delft: Gemeente musea, 2003, 246 blz., ISBN 90 400 8879 9); P. J. Tichelaar, *Tichelaar Makkum 1700-1876* (Dissertatie Nijmegen 2004; Fries aardewerk III; Leiden: Primavera pers, Leeuwarden: Stichting Fries aardewerk, 2004, 244 blz., ISBN 90 74310 91 5); P. J. Tichelaar, *Tichelaar Makkum 1868-1963* (Dissertatie Nijmegen 2004; Fries aardewerk IV; Leiden: Primavera pers, Leeuwarden: Stichting Fries aardewerk, 2004, 248 blz., ISBN 90 74310 90 7); C. Quarles van Ufford, *Frédéric Faber (1782-1844). Koninklijk porselein uit het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Porcelaine royale du Royaume Uni des Pays-Bas 1815-1830. Met transcriptie van brieven en documenten* (Leiden: Primavera pers, 2004, 336 blz., ISBN 90 5997 007 1).

Onder ceramiek verstaan we allerlei soorten gebruiksvoorwerpen die van het basismateriaal klei gemaakt zijn. Door toevoegingen, bewerkingen en het verhitten op verschillende temperaturen wordt deze klei omgezet in een materiaal dat grofweg in drie categorieën onderverdeeld kan worden. Bij aardewerk heeft de klei weinig bewerking ondergaan, het voorwerp is op een lage temperatuur (800-1000° C) gebakken en blijft bros en poreus. De ondoorzichtige scherf is geel, rossig of bruin; als het voorwerp met een transparant loodglazuur is bedekt, spreekt men van *maiolica*; van *faience* als het een wit-dekkend tinglazuur heeft. Steengoed is op een hogere temperatuur van c. 1200° C gebakken en is hard en niet poreus. De ondoorzichtige scherf is grijs of bruin. Een afdeklag is niet noodzakelijk maar kan door een zout- of loodglazuur gevormd worden. Porselein wordt eveneens op c. 1200° C gebakken en heeft door menging van verschillende kleisoorten een witte scherf die licht doorlaat. Het wordt meestal bedekt met een transparant veldspaatglazuur. Alle ceramiek kan verder versierd worden door

snijden of krassen, door modelleren, met ingebakken decoraties op of onder de glazuur aangebracht met metaaloxiden, met ongebakken beschilderingen etc.

Deze wat technische inleiding vergemakkelijkt de recensie van een aantal boeken over ceramiek die recent zijn uitgekomen. Omdat specifieke uitingen van ceramiek in elke gemeenschap voorkomen — zelfs in jagersculturen — is ceramiek kenmerkend voor een materiële cultuur en dient als ‘gidsfossiel’ bij onder andere archeologisch onderzoek. Deze wereldwijde variatie aan vormen, versieringen en technieken moet dan natuurlijk wél gedocumenteerd en beschreven worden, vandaar dat het aantal publicaties over ceramiek enorm is en nog steeds toeneemt. Binnen de Nederlandse materiële cultuur hebben we met de bovengenoemde drie groepen te maken: aardewerk werd vooral in Delft en Friesland gemaakt, steengoed werd geïmporteerd uit het Rijnland, terwijl porselein aanvankelijk exclusief uit China en Japan kwam, maar sinds het begin van de achttiende eeuw ook in Europese fabrieken vervaardigd werd, in Nederland in Loosdrecht, Ouder- en Nieuwer-Amstel, in België in Brussel.

Het Delftse aardewerk (ook wel ‘plateel’ of ‘Hollands porselein’ genoemd) kende zijn bloeitijd vooral tussen c. 1650 en 1730. De opkomst van het ‘Delfts Blauw’ was vooral te danken aan het feit dat er vanaf 1640 een scherpe daling van de importen van Chinees porselein door de VOC ontstond. De goeude burger was gesteld geraakt op zijn Chinese vaatwerk, dat in alle opzichten zoveel beter was dan de lokale produkten. Het was licht, veel sterker dan aardewerk, kon makkelijk gereinigd worden en had fascinerende exotische voorstellingen van Chinese mensen, dieren en landschappen. Toen de aanvoer wegviel ontstond er een gat in de markt, dat effectief door Delftse pottenbakkers werd opgevuld met een nieuw ontwikkeld product, het faïence. Hoewel van aardewerk gemaakt, toonde het op het eerste gezicht als porselein, mede door de nabootsing van Chinese versieringen. In Nederland zijn er verschillende belangrijke museale collecties van Delfts aardewerk, onder andere in het Rijksmuseum Amsterdam en in het Gemeentemuseum Den Haag. In dit laatste museum is in de afgelopen jaren gewerkt aan een beredeneerde bezitscatalogus. Hiervoor werd door een deskundig team kunsthistorisch en economisch-historisch onderzoek gedaan, onder andere in de Delftse stadsarchieven, waarbij nieuwe informatie over de Delftse producenten gekoppeld werd aan stukken in de museumcollectie. In een eerdere boekbespreking (*BMGN*, CXVIII (2003) 93-94) heb ik de eerste twee delen uit deze serie *Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product* behandeld; nu is het derde deel verschenen, eveneens onder redactie van Loet A. Schledorn, Marion S. van Aken-Fehmers en Titus M. Eliëns. Het wijkt af van de twee eerdere delen omdat niet een verscheidenheid aan producenten en hun werk besproken wordt, maar de productie van één fabriek, De Porceleyne Fles, die in 2003 precies 350 jaar bestond. De publicatie is dan ook tevens het gedenkboek van dit bedrijf, dat als enige van de tientallen aardewerfabrieken in Delft is overgebleven. Daarmee is ook het idee van een Haagse bezitscatalogus los gelaten, want ook stukken uit andere verzamelingen, met name die van het bedrijf zelf en van het Stedelijk Museum Het Prinsenhof te Delft, komen uitgebreid aan de orde.

De Porceleyne Fles is niet de makkelijkste fabriek om van de productie een dwarsdoorsnede in de tijd te geven. In de zeventiende en achttiende eeuw hoorde het niet tot de top en er is relatief weinig van over gebleven. De vondst van een grote hoeveelheid afgedankte ceramiek in een beerput op het voormalige fabrieksterrein aan het Oosteinde in Delft was dan ook bijzonder welkom. Hierdoor kan veel beter een beeld gegeven worden van het ‘gewone’ assortiment dan wanneer een museale collectie als bron dient — daarin worden immers vooral de sierstukken

bewaard, en niet het gebruiksgoed voor alledag. Voor het eerst is deze vondst beschreven en kan nu als documentatie en vergelijking dienen. Als altijd zijn er unieke zaken aangetroffen — bijvoorbeeld een onversierde staande kan naar Chinees model, pagina 40, midden — maar voor het overige geeft de vondst een verfijning van het beeld dat men zich van het Delftse assortiment heeft gevormd. Archiefgegevens geven meer context over de bedrijfsvoering, voorraden, de verkoop, de functie en de prijs van het plateelgoed, vooral voor de achttiende eeuw. Zoals alle Delftse fabrieken kende ook de Porceleyne Fles een gestage neergang na c. 1730 en het is eigenlijk een wonder dat de eigenaren met de vervaardiging van vuurvaste stenen en imitaties van Engels aardewerk het bedrijf in de negentiende eeuw in stand konden houden.

De (inter)nationale belangstelling voor de Gouden Eeuw en voor het ambachtelijke kunsthandwerk in de tweede helft van de negentiende eeuw leidde ook tot een herwaardering van het Delftse aardewerk, en in 1876 kocht Joost Thoof de fabriek om het traditionele, handbeschilderde faïence als modieus artikel op de markt te brengen. Zijn aanpak was uiterst succesvol en een nieuwe periode voor de Porceleyne Fles brak aan. Het boek is voor het grootste deel gewijd aan de producten die sindsdien gemaakt werden, aansluitend bij de huidige belangstelling voor de Nederlandse kunst- en sierceramiek uit de twintigste eeuw. In 35 groepen wordt een overzicht gegeven, zowel van het traditionele 'Blauw' als van herdenkingsceramiek, siergoed en ceramiek die door kunstenaars is ontworpen, inclusief serviesgoed met afbeeldingen van Nijntje door Dick Bruna. (71) Een catalogus van de stukken, een uitgebreide bibliografie en een lijst van merken en jaarletters besluiten dit boek. Géén aandacht wordt echter besteed aan ceramiek voor de toeristenindustrie, hoewel dit zo'n belangrijk onderdeel van de hedendaagse productie vormt en de faam van het bedrijf hier mede aan te danken is. Ook Delftse molentjes, lepelvaasjes en klompjes horen nu eenmaal bij het verhaal van de Porceleyne Fles en maken deel uit van de Nederlandse materiële cultuur.

Een soortgelijke ambitie wordt gepresenteerd in de twee delen over de geschiedenis van de Friese aardewerkfabriek Tichelaar in Makkum, verschenen als deel 3 en 4 in de serie Fries Aardewerk, die respectievelijk de perioden 1700-1876 en 1868-1963 bestrijken. Ze zijn van de hand van Pieter Jan Tichelaar, oud-directeur van de Makkumer fabriek, die hierop in 2004 in Nijmegen promoveerde. Ook hier een dwarsdoorsnede door de tijd van het aardewerk van één producent, en de plaatsing daarvan in een cultuur- en economische context met behulp van archivalia. Tichelaar kon daarbij gebruik maken van zijn jarenlange onderzoek naar het Friese aardewerk, en van een uitgebreid bedrijfsarchief dat tot in de achttiende eeuw terugreikt. Het resultaat is een zeer grondig overzicht dat een uitstekend beeld biedt van de ontwikkeling en variatie in het 'gleigoed' en kunstaardewerk van deze fabriek.

Fries aardewerk is lange tijd min of meer vereenzelvigd met het Delftse product, maar blijkt daar toch kenmerkend van te verschillen. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw werd er lokaal geproduceerd, met name tegels die de hoofdmoot vormden van wat de fabrieken in Harlingen, Bolsward en Makkum maakten. Daarnaast werd er sier- en gebruiksgoed gemaakt, en juist op dat terrein is veel vordering gemaakt met het toeschrijven aan producenten en schilders. Ook nu nog bestaat de Koninklijke Tichelaar, en anders dan bij de Porceleyne Fles is hier het traditionele, ambachtelijke procédé in stand gehouden.

De fabriek ontstond aan het eind van de zeventiende eeuw uit een bedrijf dat in Makkum (waar veel schelpkalkovens waren) bakstenen en dakpannen produceerde; kennelijk was er een markt voor tegels en schotelwerk, in mindere mate voor sieraardewerk en geteltableaus. Het

uitgebreide bedrijfsarchieef maakt een overzicht mogelijk van de geproduceerde aantallen, de prijzen, de expansie van het bedrijf in de achttiende en negentiende eeuw onder de verschillende bedrijfsleiders en geeft informatie over de schilders die er werkten. Aan de hand van de spaarzaam overgebleven stukken — van de c. 600.000 schotels die er volgens de archivalia tussen 1784 en 1811 werden gemaakt zijn er slechts 15 getraceerd! — kan iets gezegd worden over de individuele stijl van de professionele schilders die in dienst waren. Tichelaar tracht door stylistische en technische vergelijkingen, gesteund door archiefgegevens, tot toeschrijvingen te komen, want anders dan in Delft ontbreken bij het Makkums uit die tijd fabrieksmerken en signaturen.

Technieken voor het vervaardigen en versieren worden uitgebreid door Tichelaar behandeld, maar ook wordt er op gewezen hoe weinig het assortiment zich vernieuwde, dit weer in tegenstelling tot Delft dat veel sneller op de opeenvolgende modes reageerde. De afzet, met concurrerende prijzen, richtte zich op Friesland, Holland en Noord-Duitsland. Uitgebreid wordt ingegaan op de specifieke kenmerken van dit Makkumer aardewerk gedurende twee eeuwen, waarbij bewust een overzicht van de tegelproductie buiten beschouwing wordt gelaten, aangezien die uitgebreid door onder andere Jan Pluis is behandeld (tegeltableaus zijn wel opgenomen).

Evenals in Delft kende ook de Makkumse fabriek in de negentiende eeuw een gestage neergang. De vraag naar simpel gebruiksgoed verminderde en er was geen vervangend product. In 1868 hadden de gebroeders Jelmer en Jan Tichelaar de fabriek overgenomen en zij besloten het roer radicaal om te gooien. De schotelproductie werd gestaakt en men concentreerde zich op fijn aardewerk, met een nieuw assortiment, nieuwe productietechnieken en een nieuwe marketing. Ook hier probeerde men dus te profiteren van de belangstelling voor het kunsthandwerk. Voor een succesvolle afzet waren de schilders die de producten versierden belangrijker dan ooit. Het tweede deel van Tichelaar Makkum behandelt dan ook uitgebreid het werk van deze schilders en probeert, mede aan de hand van verkoopcatalogi, loonstaten en merken stukken aan hen toe te schrijven. Daarnaast is er weer veel aandacht voor bedrijfsvoering, technische ontwikkelingen en de promotionele activiteiten. De verkoopcatalogus die van c. 1924 tot 1970 in gebruik was, is in dat kader integraal in kleur afgebeeld.

Een derde recente publicatie over ceramiek is van de hand van C. Quarles van Ufford en is getiteld *Frédéric Faber (1782-1844). Koninklijke porselein uit het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden 1815-1830*. De tekst is tweetalig Nederlands en Frans en behandelt de porseleinfabriek van Faber in Brussel in de periode 1820-1835. Toen in 1815 de zuidelijke en noordelijke provincies tot het Koninkrijk der Nederlanden werden verenigd, trof Willem I een nogal desolate boedel aan, zowel op macro als op micro niveau. De economie werd gestimuleerd door een duidelijke tweedeling aan te brengen: het noorden zou vooral de dienstensector moeten ontwikkelen, het zuiden de industrie. Op het persoonlijke vlak had Willem te kampen met het feit dat van de inboedels van de Oranje's veel naar Frankrijk was afgevoerd en hij zijn koninklijke staat onvoldoende tot uiting kon brengen in de inrichting van zijn paleizen in Den Haag en Brussel. Hij was dan ook gecharmeerd van de entrepreneur Frédéric Theodore Faber, die zich als porseleinschilder bekwaamd had en nu met voorstellen kwam om in Brussel een porseleinfabriek op te richten. Dit paste in het streven van Willem I de industrie te ontwikkelen en kon voorzien in zijn behoefte aan luxe serviesgoed met een eigen identiteit. Hij financierde Faber ruimhartig en in 1820 werden de eerste producten ten paleize afgeleverd. Faber realiseerde zich dat het maecenaat alleen bij de productie van kwalitatief voortreffelijk porselein zou voortduren en had dan ook uitstekende schilders in dienst. In 1825 werd de fabriek uitgebreid, opnieuw met steun van de

koning en kon zich ‘manufacture royale de porcelaine’ noemen. De productie van de verschillende serviezen is door de auteur goed gedocumenteerd, evenals de schilders die de versieringen in de toen heersende stijl vervaardigden. Dit Brussels porselein was inderdaad van hoge kwaliteit en kon zich meten met dat uit Sèvres. Op de nijverheidstentoonstellingen, waarmee Willem I zijn economische beleid uitdroeg, werd het herhaaldelijk bekroond. Onderdelen van de vele serviezen die gemaakt werden bevinden zich nog altijd in de koninklijke verzamelingen in België en Nederland. Na de afscheiding van België ontbrak de vorstelijke steun en verminderden de afzetmogelijkheden, terwijl een vroegere werknemer voor zware concurrentie zorgde. In 1835 trok Faber zich terug; zijn zoon Henri zette de fabriek nog tot omstreeks 1851 voort.

Door de korte productieperiode is dit Brusselse porselein ook bij kenners vaak onbekend. Dit voorbeeldig uitgegeven boek, tegen een heel schappelijke prijs, voorziet dan zeker ook in een behoefte en mikt terecht op zowel een Nederlands- als een Franstalig publiek. De correspondentie tussen Faber en Willem I en andere documentatie is integraal opgenomen. Daarin sluit deze publicatie aan bij de hierboven besproken boeken, waarin ook het gebruik van historische bronnen zo’n belangrijk deel van het onderzoek vormt en bijdraagt in het positioneren van ceramiek binnen het kader van de Nederlandse materiële cultuur.

Christiaan J. A. Jörg

P. Nissen, K. Swinkels, ed., *Monumenten van vroomheid. Kruisen, kapellen en vrijstaande heiligenbeelden in Limburg* (Zutphen: Walburg pers, 2004, cd-rom + 288 blz., € 39,95, ISBN 90 5730 346 9).

In het Limburgse landschap staan onopvallend en verstild vele kruisen en kapellen langs wegen, akkers, op kruisingen, tegen boerderijgevels of onder groepjes bomen. Onlangs vierde de Stichting kruisen en kapellen, die zich over dit kleine religieuze erfgoed heeft ontfermd, haar gouden jubileum, met onder andere in 2005 een tentoonstelling en de presentatie van het onderhavige wetenschappelijk handboek over kruisen, kapellen en heiligenbeelden in de openbare ruimte van de provincie Limburg. In 2000 is een aanvang gemaakt met een inventarisatie op gestandaardiseerde formulieren waarvan de resultaten zijn weergegeven in een indrukwekkende database, die op cd-rom bij het boek wordt meegeleverd.

Het boek, een bundel met twaalf bijdragen van specialisten op gebieden als theologie en (kerken) kunstgeschiedenis, opent met een overzicht betreffende ‘Weg- en veldkruisen in Limburg.’ (13-27) Peter Nissen beschrijft daar de ontwikkeling van de symboliek van het kruis, de geschiedenis van het gebruik om kruisen te plaatsen langs velden en wegen en de verschillende indelingen die er gemaakt kunnen worden, zoals naar materiaal, vorm en functie. De functie is door Godfried Egelie bijvoorbeeld ingedeeld in de hoofdgroepen rechtskruisen, memoriekruisen en vroomheidskruisen, welke weer verder onderverdeeld worden. De motivatie om kruisen te plaatsen kan zeer verschillend zijn, maar er zijn twee periodes aan te wijzen waarin men dit met name ging doen. Een eerste grote golf van begin zeventiende tot tweede helft achttiende eeuw werd veroorzaakt door de katholieke hervorming, ingezet op het Concilie van Trente (1545-1563). Een tweede periode liep van ongeveer 1850 tot 1950. In de negentiende en twintigste eeuw

koning en kon zich ‘manufacture royale de porcelaine’ noemen. De productie van de verschillende serviezen is door de auteur goed gedocumenteerd, evenals de schilders die de versieringen in de toen heersende stijl vervaardigden. Dit Brussels porselein was inderdaad van hoge kwaliteit en kon zich meten met dat uit Sèvres. Op de nijverheidstentoonstellingen, waarmee Willem I zijn economische beleid uitdroeg, werd het herhaaldelijk bekroond. Onderdelen van de vele serviezen die gemaakt werden bevinden zich nog altijd in de koninklijke verzamelingen in België en Nederland. Na de afscheiding van België ontbrak de vorstelijke steun en verminderden de afzetmogelijkheden, terwijl een vroegere werknemer voor zware concurrentie zorgde. In 1835 trok Faber zich terug; zijn zoon Henri zette de fabriek nog tot omstreeks 1851 voort.

Door de korte productieperiode is dit Brusselse porselein ook bij kenners vaak onbekend. Dit voorbeeldig uitgegeven boek, tegen een heel schappelijke prijs, voorziet dan zeker ook in een behoefte en mikt terecht op zowel een Nederlands- als een Franstalig publiek. De correspondentie tussen Faber en Willem I en andere documentatie is integraal opgenomen. Daarin sluit deze publicatie aan bij de hierboven besproken boeken, waarin ook het gebruik van historische bronnen zo’n belangrijk deel van het onderzoek vormt en bijdraagt in het positioneren van ceramiek binnen het kader van de Nederlandse materiële cultuur.

Christiaan J. A. Jörg

P. Nissen, K. Swinkels, ed., *Monumenten van vroomheid. Kruisen, kapellen en vrijstaande heiligenbeelden in Limburg* (Zutphen: Walburg pers, 2004, cd-rom + 288 blz., € 39,95, ISBN 90 5730 346 9).

In het Limburgse landschap staan onopvallend en verstild vele kruisen en kapellen langs wegen, akkers, op kruisingen, tegen boerderijgevels of onder groepjes bomen. Onlangs vierde de Stichting kruisen en kapellen, die zich over dit kleine religieuze erfgoed heeft ontfermd, haar gouden jubileum, met onder andere in 2005 een tentoonstelling en de presentatie van het onderhavige wetenschappelijk handboek over kruisen, kapellen en heiligenbeelden in de openbare ruimte van de provincie Limburg. In 2000 is een aanvang gemaakt met een inventarisatie op gestandaardiseerde formulieren waarvan de resultaten zijn weergegeven in een indrukwekkende database, die op cd-rom bij het boek wordt meegeleverd.

Het boek, een bundel met twaalf bijdragen van specialisten op gebieden als theologie en (kerken) kunstgeschiedenis, opent met een overzicht betreffende ‘Weg- en veldkruisen in Limburg.’ (13-27) Peter Nissen beschrijft daar de ontwikkeling van de symboliek van het kruis, de geschiedenis van het gebruik om kruisen te plaatsen langs velden en wegen en de verschillende indelingen die er gemaakt kunnen worden, zoals naar materiaal, vorm en functie. De functie is door Godfried Egelie bijvoorbeeld ingedeeld in de hoofdgroepen rechtskruisen, memoriekruisen en vroomheidskruisen, welke weer verder onderverdeeld worden. De motivatie om kruisen te plaatsen kan zeer verschillend zijn, maar er zijn twee periodes aan te wijzen waarin men dit met name ging doen. Een eerste grote golf van begin zeventiende tot tweede helft achttiende eeuw werd veroorzaakt door de katholieke hervorming, ingezet op het Concilie van Trente (1545-1563). Een tweede periode liep van ongeveer 1850 tot 1950. In de negentiende en twintigste eeuw